

Németh László kísérleti pedagógiájának hatása történelem-képére avagy az empirikum reflektáltsága az Iskola Kakaskúton-ban és a Hogyan tanítottam Vásárhelyen a történelmet?-ben I. rész

"Mint már e könyv előszavában is jeleztem - jegyzi meg Németh László A kísérletező ember (1963) című kötetben 1957-es dátummal közölt Hogyan tanítottam... -hoz -: így sosem tanítottam Vásárhelyt a történelmet. Hisz a világtörténetet is csak háttérül, összehasonlítási alapul loptam be - igaz, csaknem egyenlő órászámmal - magyar történetembe. A tudománytörténetet pedig - bár újkortörténetemnek már akkor is motorja volt, sőt érettségi tétel is lett: inkább természetismereti tárgyamban tanítottam ilyen szélességben. Az újkornak ez a felfogása azonban, melyről e töredék alapján az olvasó némi képet kaphat, vásárhelyi tanárságom alatt alakult ki..."¹ Az Iskola Kakaskúton pedig, amint Grezsa Ferenc hangsúlyozta: utópia. Egyik esszé sem fogható fel tehát tényleges tanári működés vagy tényleges terv, pláne "tanterv" részeként. Az Iskola Kakaskútonnak - írja elemzésében Grezsa² - "1946 tavaszán csak első fele készült el, a befejezés 1968-ra maradt". A 8-as itt természetesen sajtóhiba; de a véletlen - 1963 helyett 1968 - a mából visszatekintve szinte "jóslásnak", ám mindenképpen sorsszerűnek tűnhet.³ De folytassuk a Grezsa-idézetet: "A műfaj érezte anakronisztikusnak, vagy a tanügyi kísérlet és a tanügy külön útja riasztotta - ma már nehéz eldönteni. Mint utópia az Adalékok egy »újnemes«-szekta történetéhez és a Kapások folytatása: valóságba rajzolt álom." A nagy Németh-filológus ezután pontosan mérlegeli, hogy mi a "valóság" s mi a "fantáziakép" az utópiában, s végül elhelyezi az írást a pályaképben. "Mondandója - összegez - paradox: a Németh László-i pedagógia a közvélekedéssel ellentétben nem utópikus képződmény - primitív tanyai viszonyok közepette is életképes eszme. Sellye Pista magániskolája visszájára fordított utópia: önmaga ellentétét bizonyítja." Azaz az utópia voltaképpen nem utópia, hanem (amint különben minden valamirevaló utópia Morus Tamás óta) a valóságra-ébresztés, a "valóságra-nevelés" eszköze, azaz - az Összefoglaló a nyolcadikban (1948) meghatározása szerint - az érintőirányban kivágódni kívánczó ész rászorítása, "hogy kövesse a dolgok görbületét"⁴. Talán éppen ezért annyira fontos a Kakaskúton-ban - a Németh Lászlónál különben egyáltalában nem gyakori - irónia szerepe? De folytassuk újra a Grezsa-idézetet. A visszájára fordított utópiából következik ugyanis, "az alteregó megkettőződése: a lelkesedés a módszernek, az irónia a körülményeknek szól. A sánta tanító - afféle naiv szent - és az író alakja olyasféle viszonyba kerül egymással, mint kezdetben Méhes Égető Eszterrel. Bámulja, de azonosulni teljesen nem tud vele." Az Égető Eszter analógia - vagy metafora? - kulcsfontosságú itt,⁵ ugyanis - írja Grezsa - "a Németh László-i esszé a felszabadulást követő években funkciót vált: az égtájakat kereső szenvedélyes tájékozódás fórumából műhelytanulmányba burkolt önarcképpé válik". De nem vált-e hasonlóképpen "funkciót" a felszabadulás után lassanként Méhes szemlélete Égető Eszterről; az egész "égető- eszterségről"? És csakugyan annyira ellentétes lenne égtájakat kereső tájékozódás és műhelytanulmányba (vagy mutatis mutandis regénybe) burkolt önarckép? Hiszen az utóbbi ott van már a "régai Tanúban" is, például a San-Remói naplóban, amely egyúttal persze a szenvedélyes tájékozódás fóruma. És hátha nem egyszerűen "műhely-tanulmányba burkolt önarckép", hanem "az égtájakat kereső szenvedélyes tájékozódás fóruma" is - az irónia száírszi fátylába burkoltan - az Iskola Kakaskúton? Sőt a maga tankönyvszerű nyugalomban - majdhogynem méltóságában - a Hogyan tanítottam... is? De miféle tájékozódás miféle szenvedélye búvik meg műhelytanulmányba burkolt önarcképük megett? A válasz természetesen erre is meglelhető "a Grezsában": "Az »új Tanú« egyetlen tárgya a történelem: a korszakváltás emberi és egyetemes gondjaira tőle várja a választ"⁶ De akkor a Németh László-i pedagógia legfőbb, ha ugyan nem egyetlen tárgya a történelem, és inspirálója a korszakváltás emberi és egyetemes gondjaiban

keresendő. A korszakváltás empirikumában. Ami viszont az egyéni sors determinált véletlenének következtében elsősorban pedagógiai empirikumként, kevésbé tudományosan de emberségesebben szólva: tanári tapasztalatként jelentkezett. Erre a korszakváltás idején Vásárhelyen megélt tanári tapasztalatra reflektál az Iskola Kakaskúton csakúgy, mint a Hogyan tanítottam Vásárhelyen a történelmet?, és ebből a szempontból az utóbbi a maga szinte tankönyvszerű tekintélyességében ugyanúgy megfordított utópia, mint az Iskola Kakaskúton. Tartalmát tekintve pedig az utóbbi szabályos folytatása az előbbinek. Netán a kakaskúti történelemóra enyhén irónikus 18. század szemlélete a Hogyan tanítottam... fennkölt és méltóságos 17. századának, helyesebben (és divatosabban) Early Modern Age-ének is szól? Nem valószínű; illetve ha igen, az már csak a mi mai olvasatunkból adódik, egy másik korszakváltás emberi és egyetemes gondjaiból visszatekintve. Valószínűleg épp e miatt annyira izgalmas olvasmány viszont a két régi tanulmány ma is; fájdalmasan és félelmesen időszerű. Fájdalmasan, mert a két tanulmányt - a kor minden baja ellenére - átlengő derűt napjaink korszakváltására mindent beborítani látszó ború váltotta fel, és félelmesen, mert a Széchenyi-trend, a "borúra derű" ellentétesbe fordulása kimondhatatlan veszélyeket rejt itt és most, a Duna-völgy középső szakaszán, az egy pólusúvá vált, de az emberséges egyetértéstől ilyen távol tán még soha nem került Világcivilizációban. E miatt a fájdalomosság és félelmetesség miatt annyira érdekes és érvényes ma az akkori korszakváltásra reagáló két Németh-esszé; érdekesebb és érvényesebb írók, publicisták, költők, politológusok, közgazdászok, filozófusok rendszerváltásra reagálón írásainál, Ágh Attilától Zimonyi Zoltánig. Tán csak Sándor Ivánt emelném ki közülük, mert Vízkeresztől Karácsonyigját józan németh lászlós derű emeli, és Lengyel Lászlót, mivel ő jókor figyelmeztetett a korrupció legfelsőbb köröket is behálózó szálaira csakúgy, mint a "konszolidációnak" elkeresztelt bankmanipulációk iszonyatos pénzügyi imbecillitására.

De térjünk vissza Kakaskútra Németh Lászlóval, és próbáljuk megkeresni derűjének gyökereit. Mi okozhatta, hogy az akkori, s ugyancsak nem kevés gonddal és bajjal járó korszakváltás az alapjában véve inkább borúra mint derűre hajló Németh Lászlóban a "borúra derű" érzését ébreszthette? Nagyon valószínű, hogy mindennapi tanári tapasztalatai állhatnak a derű hátterében, a tapasztalatok beillesztése az ország s a maga életébe. Az Égető Eszterben ezt - hogy kellő recepcióesztétikai tudományossággal fejezzem ki magam - s varc auf vájsz meg is írta; és kifejtette később az Emelkedő nemzetben is, nem kisebb elvtárs kritikáját vonva a fejére, mint Palmiro Togliatti;⁷ majd áttételesen, a történelem szeszélyes szeleitől borzoltan, újból ennek a nemzeti "borúra derű"-nek az áprilisi fényei ragyognak fel az Irgalom-ban. És nemcsak úgy, vagy nem elsősorban úgy, ahogyan a regény végén Kertész Ágnes és bicegő Halmi Feri személyében futni segíti "a sánta emberiséget, amelynek hitet kell adni, hogy futni tud, s a lábára is vigyázni közben, hogy sántaságába bele ne gabalyodjék". Úgy inkább, ahogyan az egész regény - egy valószínű magyar Erziehungsmoméntként elibénk vetíti a honi nevelés és a honi gyógyítás töretlenül magas színvonalát a trianoni tragédia után és ellenére; alkalmazkodóképességét tehát, életrevalóságát. Ez a regényt átlengő derű forrása.⁸

Mutatis mutandis ugyanez az alkalmazkodóképesség, életrevalóság, nehéz körülmények közötti helytállás: ez a szellemi és művelődési színvonal, amit Vásárhelyen tapasztal maga körül, ez emeli az író hangulatát az Iskola Kakaskúton-ban is a Széchenyi-trend derűjébe. Pontosabban a tanár hangulatát, még pontosabban a tanítással kísérletező emberét, hiszen a derű forrása a legtágasabb értelemben véve, de mindig kézzelfoghatóan pedagógiai. Amint a pompás vörös-fehér-rózsaszín szegfűk termelőjéhez és exportőrjéhez is - stílszerűen - pedagógiai kapcsolat vezet. A kertész leánya, Palma tanítványa (Greza filológiai műgondjának hála könnyen igazolható, hogy az író pontosan mutatja be), és az ő közvetítésével-hívására jut el Németh a szülők mintaszerű virágkertészetébe (az ember ma már inkább kerül a Németh korában még dicséretként hangzó "vállalkozás" megjelölést), amely az országos érvényű gazdasági reményt inkább, mintsem a hátteret teremti meg a pedagógiai kísérlethez. Az iskola-tanya "Apáca" elnevezése pedig, "melyben az alföldi ész húzta vissza magához a sárkányként fölbe bocsátott filozopteri jelképet", szilárdan a honi tradíciókba horgonyozza le a

kísérletet. A kor jellemzésére elég egyetlen rövid párbeszéd a szófukar kertésszel: "De ő maga tanárember? Úgy mondtad, ha jól emlékszem. Elvégezte a bölcsészetet? - Igen, tán tanított is. De érdekes: úgy látszik nem volt kedve. - Nevetett megint, egy picit cinkosan, mint aki tudja, hogy az úgy, meg az így közt mi a különbség. - Az egyik lábára sánta - vette be magát megint valami konkrétba. Azaz inkább csak húzza. - A háború? - Persze - mondta -, Voronyezs alatt, akna. - De hogyhogy most nem tanít? Hisz most minden tanárt összedobolnak, olyan tanárhiány van. Én is úgy jutottam ehhez az élvezethez. - Így, úgy látszik, jobban megtalálja a számítását. - Majd meggondolva, hogy ez tán udvariatlan, rövid válasz volt, egy nagyobb szájbefogó szélroham után még hozzátette. - Már egész eltökélte, hogy paraszttá lesz. - S most egy egész iskolája van? Úgy kérték fel rá? - küszködtem én is a szélrohammal. - Azt magam sem tudom - mondta a szófukar ember."9

A dialógusból gyaníthatóan az esszé voltaképpen rejtett dráma, vagy mondjuk inkább dráma-csíra. A második felvonásban a tanár úrral ismerkedünk meg, tanári kudarcával a régi világban, s mostani boldog tanítási gyakorlatával. S "tananyag"-felfogásával: "Igen, az egész világ, amit tudni illő vagy érdemes belőle." A harmadik felvonás aztán ezt a mondatot bontja ki, a 18. századot tárgyaló-bemutató történelemórában.

Ebből a történelemórából a pedagógust elsősorban nyilván a "módszer" érdekli: a század szellemi életét a kor főbb koordinátaiban felvázoló hatalmas Európa-térkép, a "mag" és a "perifériák" (hol volt még akkor Wallerstein!) kijelölésével, s Magyarország jól áttekinthető "kinagyításával". A történelemtanár a kiemeléseket és a szemléletet fogja bírálni vagy helyeselni; saját magának, iskolájának, egyházának vagy pártjának szempontjai szerint. Minket azonban most inkább csak az érdekel, hogy - és ahogy - az óra Mozart (különben lemezről is lejátszott) G-dúr zongoraversenyére van "hangszerelve", a gőzgéptől a Tristam Shandyig. "Egyszóval szép század volt, ha nem is hozott annyi újat, mint az előző. Az emberek tán sosem bíztak úgy benne, hogy a földgolyót ésszel és ízléssel lakható helyé lehet alakítani."10 Még ha szembeötlőek is a mozarti mennyország földi megvalósulása ellen dolgozó erők. "Mert itt van Afrika, itt vannak a Ghandi csontvázai, akik ekkor cserélik fel a mogulok uralmát a Kelet-Indiai Társaságéval. Itt a francia nadrágtalanok. S hogy ne menjünk olyan messzire, itt vannak a magyar jobbágyok is. S még akik azt hiszik is, hogy értik ezt a zenét? S olyan karmestert tartanak, mint Haydn Eszterházán? Azokban meg ott van a százados szokás, a szenvedély pokla, a hatalomvágy, a Tripartitum, s ezt sem olyan könnyű, még Papageno furulyájával sem, átjárni." Ezzel a Tripartitum-mentalitással a háttérben nő meg igazán a "beszivárgó világosság" jelentősége a magyar 18. században. S a példa, ahogyan Csokonai diákkorától Arany öregkoráig a műveltség az országban mélységben s terjedelemben egyaránt növekedett, ez a példa 1946 tavaszán joggal éleszthette a reményt, hogy a folyamat megismétlődhet, hogy a tanulás és a művelődés iránt országszerte észlelhető igény ("minden tanárt összedobolnak") elébb-utóbb "egy szocialista tizennyolcadik század" fényeit gyűjthetja fel; a fenyegetően fölénk tornyosuló új Tripartitum-mentalitás ellenére. Azaz az ember művelhetőségébe és nevelhetőségébe vetett remény - a jó tanár úgylehet veleszületett hite (vagy tévhite?) - 1946 tavaszán nem egészen ok nélkül volt erősebb a nagyon is jogos és reális félelemnél az ember bőségesen megtapasztalt gazságaitól. Ennek az országos reménynek ad hangot és formát az Iskola Kakaskúton. És ebben az értelemben inkább metafora, Magyarország-metafora, mintsem utópia. Az Iskola Kakaskúton az emelkedő ország "borúra-derű" metaforája.

Néhány évtized, s Baka István Döbling-Magyarország-Pokol metaforája már csak a ború barna színeit villanthatja fel. Mi történt időközben, mi történik velünk ma, amikor nemhogy "összedobolnák" a tanárokat, hanem szerencsés (?) esetben menedzserekké és idegenvezetőkké (nomen est omen) képzik át őket, az iskolákat és a könyvtárakat néhány százezer vagy legfeljebb pár millió forint "megtakarításával" halálra sanyargatják, miközben szemrebbenés nélkül fizetnek ki közpénzekből milliárdokat semmirekellőknek semmiért, az egyetemek a maguk szűkülő költségvetéséből jelentős összegeket fordítanak belső villongásaik és az élprofesszori presztízs

finanszírozására, méregdrágán importálnak az itthon találhatóknál lényegesen gyöngébb nyugati oktatókat és tanácsadókat, elbocsájtják és éhbéren tartják, akiket a belső hierarchiában senki sem véd, a hallgatók kiszolgáltatottsága nő, a szakszervezetek és a diákszervezetek vezetői pedig a saját érdekükön túl senkiét sem tudják, tán nem is igen akarják védeni, az impotens (és még ez a jobbik eset) Művelődési Minisztériumról nem is beszélve. Közben a nagy Egyházak és Soros György - a Pénz egyházának főpapja - sajátságos nem-magán, de nem is nyilvános egyetemeket létesítenek, ahol inkább csak a megfelelő ideológia elkötelezettjei tanulhatnak; a költségvetés pedig a nagy könyvtárakat - a nyilvános tanulás utolsó mentőváltójait - céltudatosan leépíti. Aligha képzelhető el nagyobb eltávolodás a "szép, egyenletes pallérozódás" Németh László-i álmától. Ez persze csak az egyik, jobbára az anyagi oldala az ország kulturális süllyedésének, de a jelen borúlátás magyarázatához magában is elég. A süllyedés mélysége azonban aligha érthető meg csak honi dimenziókban, a világcivilizációból kiragadva.

Amint Németh László emelkedésbe vetett hitének és derűjének egyik forrása is - bármily furcsán hangzik ilyen állítani a hidegháború kifejlődésének az éveiről - a világ hosszú távon "borúra derű" irányú (vagy ilyen irányúnak látszó) változása volt. Erről szól a Hogyan tanítottam Vásárhelyen a történelmet?: az újkori civilizáció kezdeteinek elemzése tizenegy órában. Ez a tizenegy óra Németh László koraújkorról és koraújkorából kialakított Európa-képe, kitekintéssel a napjainkra - napjaira - "europaizálódott" világcivilizációra. Az esszé, a kakaskúti történelemórának mintegy folytatásaként, drámai képpel indít: "A nyugati művelődés - legalábbis ami e nevet megérdemli - a 10. század óta sohasem zsugorodott olyan kis földterületre, mint a 17. század első felében. Most nem a civilizáción kívüli népek - szaracénok, normannok, magyarok - szorították össze, hanem a civilizáció belső pusztulása[...] Az igazi Európa három országra, Angliára, Franciaországra, Hollandiára zsugorodik; de ezek is mély válsággal küzdenek."¹¹

Adott tehát két "Európa-zsugorodás", a koraközépkori és a koraúj-kori. Az elsőből a 11. század vallási-lovagi lendülete emelte ki Európát. Németh László 11. század képe a Tanú-korszak történelemszemléletét tükrözi, és - ezt is Grezsa Ferencről tanultuk¹² - kétszeresen kétpólusú: a klasszikus görögség és egy minőségi középkor (ellentétességében is összehangzó) kettősségét szembeesíti a megmerevedettség mintaképeként absztrahált Bizánccal. Nem kevés túlzással és kicsi frivollságot megengedve azt is mondhatnánk tán, hogy egy hercegferenci "neobarokk" Bizánccal szembeesít egy (Kerényivel nevesíthető) Sziget-görögség eszménnyel megnevesített és prousti reminiscenciákkal ékes középkort; a lényeg azonban az, hogy a Tanú-korszak tizenegyedik századának az erényei és hibái erősen emlékeztetnek az "újnemesség" különböző képviselőinek az erényeire és hibáira, az Emberi színjátéktól és a Gyásztól a Kapásokig, a Bűnig és a VII. Gergelyig. Nem azt jelenti ez, hogy Németh László a maga és részben a kora életérzését vetítette vissza a 11-12. századba; de azt igen, hogy az író (és a gondolkozó) agya másként dolgozik, mint a történészé, még ha a végeredmény, mint épp a 17. század esetében, olykor meglepően hasonló lehet. Ez a hasonlóság azonban külön tanulmányt igényelne; jelen szempontból csak az a kérdés, hogy megtalálhatók-e a Hogyan tanítottam... 17. századának erényei vagy legalább alaptendenciái a Vásárhelyi korszak Németh Lászlójának - tudományosra (és nagyképűre) fordítva a szót - "empirikus kognitív horizontján"; úgy, ahogyan a 11. századéi - jórakészség, igazságszeretet, könyörületesség, hit, igényesség, vállalkozókedv - megtalálhatók az "újnemes szekta" különféle képviselőiben, Boda Zoltántól Cseresnyés Mihályig.

A feladat nem egyszerű, mert a 17. század erényeit ugyan könnyebb tömören megfogalmazni, mint a 11. századéit, de sokkal nehezebb - többé-kevésbé elfogadható 17. századi kontextusban - meggyőzően és tárgyyszerűen "társadalmiasítani" úgy, mint a 11. századéit például a szerzetesség cluny-i "újnemes szektájában" vagy a Roland-ének (minőség-eszménnyel beoltott) lovagságában. A Hogyan tanítottam Vásárhelyen a történelmet? szerencsére előzőeken segítségenkre siet: "Európának ez a nagy magáratálalása s a culnyi időkre emlékeztető gyors kiterjedése elsősorban egy

új szellemi magatartásnak, a természettudományokat megújító kutató módszerek volt köszönhető." Vagyis: nem a megújuló vagy most megszülető természettudományoknak volt köszönhető - amint a természettudományok ötvenes és hatvanas évekbeli nagy expanziójával párhuzamosan föllendülő modern tudománytörténetírás hajlott feltételezni -, hanem a természettudományokat megújító "kutató módszerek". Ez a felfogás persze részben visszatérés a 19. sőt a 18. század szemléletéhez, tán azért, mert Németh - amint maga említi - a Holt Körös partján, Will Durant vaskos könyve nyomán - akkoriban jelent meg magyarul a Dante könyvkiadónál - ismerte fel önmagában a filozófust: "Filozófus úgy lettem, mint Jourdain úr prózáiró. Békésen, ahova negyvenöt tavaszán, könyvkiadónk hívására sodródtunk le, a családnak, mely gondjába vett bennünket, volt egy kis könyvtára, abban fanyalodtam rá Durand filozófiatörténetére." (Megmentett gondolatok, 106. old.) A könyv a filozófia történetét Arisztotelésztől és Francis Bacontól Herbert Spencerig és Friedrich Nietzscheig, "néhány nagy alak köré csoportosítva" mutatja be, "akiket az író némi angolszász köd- s homály-isonnyal választott ki". A válogatás önmagában a "módszer" jelentőségét emeli ki, s mivel Arisztotelész után nyomban Francis Bacon következik, egyben az újkori kutató módszerét. Csakhogy a "módszer" Németh Lászlónál valami mást jelent, mint Will Durantnál, s általában a filozófia-történetírásban. Illetve azt is, hiszen Descartes logikát matematikára finomító analízise és bizonyosságot kereső kételkedése csakúgy ott van benne, mint Francis Bacon támadása a gondolkozás idolumai ellen és Új Atlantiszt kereső indukciója. De Németh László látja jól, hogy a módszer eredményei egyelőre igencsak szerények, s szinte fontosabbak az új, 17. századi tudomány előfeltételei, amint mindjárt a Második óra megfogalmazza: "A 17. század tudósait egy eszméktől vérbe borult, a nagyba befáradt s ijesztően hűlő kor tanította meg a biztos kevés tiszteletére. Az előkelőségnek új fajtáját fejlesztették ki magukban, amely látszólag kis feladatokra korlátozza, de nagy fegyelemre neveli az észet, s munkaterülete határolt voltáért az egész vállalkozás nagyságában s főleg szilárdságában talált kárpótlást." Könnyű lenne itt "műhelytanulmányba burkolt önarckép"-re hivatkozni, de ne siessük el, nem járnánk el Grezsa Ferenc szellemében. Az "eszméktől vérbeborult" jelző ugyan a 20. századra legalább annyira érvényes, mint a 17-re; a "biztos kevés tisztelete" se lehet ismeretlen az Iskola Kakaskúton országos érvényű modelljét felvillantó tanárnak, és nem fejlesztették-e ki a vásárhelyi órákon tanár és diák együtt és egymásban "az előkelőségnek új fajtáját"? Csakhogy Németh koraújkor képében másról, többről van szó. A Negyedik óra mutatja tán meg legvilágosabban, hogy miről. (A Harmadik óra az égi mozgások felfedezését meséli el, az egek kinematikáját.) A Negyedik óra a szabadesés matematikai képletét vezeti le, s megmutatja, hogyan kapcsolható össze általa a földi és az égi mechanika, egyetlen töretlen elbeszélésbe fonva a felfedezéseket Galileitől Newtonig és tovább. A Negyedik óra Galileije az újkor egész észjárását, egész stílusát meghatározó matematikai mechanika nagy úttörő mestere. "Galilei előtt azt hitték, hogy a mozgó test, ha nem hat rá erő, megáll; ő mondta ki a tehetetlenség elvét, hogy a test nemcsak megindulni, megállani sem tudna, ha közegellenállása nem lenne, a mozgásban levő test egyenletes sebességgel haladna tovább." Mármost Galilei a tehetetlenség elvét teljes általánosságban nem igen mondotta ki; a koraújkor fizika-kultúráját felvázoló óriás-esszéjében Simonyi professzor joggal emelte ki, "hogy Galileit nem tekintjük a dinamika megalapozójának".¹³ És mégsem biztos, hogy ez a Negyedik óra Vásárhelyen a maga pedagógiai inspirációjában és tanári szándékában nem jár-e valamiképpen közelébb a történelemhez - valamilyen történelemhez - a tudománytörténetírás történelménél, még ha a történetektől, a "wie es eigentlich geschehen"-től bizonyosan messzibbre jár is. Mert amint Simonyi professzor mondja Staar Gyulának a napokban megjelent interjúkötetben: "A pedagógia pedig tudvalevőleg a megengedhető túlzások tudománya."¹⁴

Miről is szól a Negyedik óra? Galilei - Németh László tanár úr Galileije Hódmezővásárhelyen 1947 tavaszán - kiemel egy elemi jelenséget (pontosabban felismeri egy régóta és roppant cirkalmasan körüljárt, nemrég még ő maga által is így körüljárt jelenség elemi természetét), eljárások egész sorát eszeli ki kísérleti elemzésére, kiválasztja a tényleges kísérleti elemzésre valóban alkalmas egynehány

eljárást, s azután megoldja a jelenség matematikai leírásának a feladatát. Pontosabban a feladatait, mert ez az elemi jelenség egy egész feladatkört involvál. És felismeri - ez is ott van a Negyedik órában -, hogy a matematikai leírásához olyan dinamikai feltevésekre van szüksége, mint "a tehetetlenség elve" és a mozgó testre ható erők alkalmazott "parallelogramma törvény". Épp ezeket vitatja el tőle - ismételjük meg: joggal - a modern tudománytörténetírás: a dinamikát Newton alapozta meg. A történetek szerint. De éppen itt látszik tán a "megengedhető túlzás" mélyebb igazsága, hisz nem valószínű, hogy a 17. század kísérletező és kísérleteiket matematikai formulákba öntő tudósai "kinematikában" és "dinamikában" gondolkodtak. Az ő hivatkozási rendszerük a "kísérleti filozófia" (az új "kutató módszer") volt és a vallás. Ámbár olyan se igen lehetett a kísérleti filozófiájuk, ahogyan Németh László a Negyedik órában leírja az új kutató módszert. Ennyire jó pedagógusok ők aligha - vagy csak ritkán - voltak. Legfeljebb Spinoza tudott ennyire "more pedagogico" gondolkodni, ahogyan megpróbálta "a mechanika sugallata s igényes erkölcsisége közt az összhangot helyreállítani". Csakhogy Spinoza - Németh László Spinozája - nem kivétel és nem magános: a Hogyan tanítottam Vásárhelyen... 17. századában általában központi feladat az összhang helyreállítása, illetve megteremtése a mechanika sugallata és az erkölcs között. Ezért és így lesz Pascal "az első író, akin azt érezzük, hogy a hit nehéz, gyötrelmesen kivált dolog, s a szív vágyának nehéz kőzetén, az elménkbe kövült nézeteken át kell forrásával feltörnie". És mutatis mutandis hasonlóképpen adja át magát Hobbes "egy hatalmas, de a részletfinomságokkal nem sokat törődő szellem hevével [...] az új tudomány sugallatának", s teremti meg Leviathánjában "a központosított állam máig is érvényes ideálját". Ehhez teszi hozzá Locke "az észből levonható igazságok elleni angol gyanút", amelyet Bacontól örökölt, de a tapasztalás centrális jelentőségének fölismerésével ő avat permanens korrekciós erővé. Az empiriával kritikává nemesített kételkedés azután Leviathánt a hatalommegosztás ellensúlyozó mechanizmusaival modern parlamentarizmussá szelídítette, "s a biztos, szilárd alap vágya, amely a mechanikát megteremtette", Grotius De jure pacis et bellisében a nemzetközi jog alapjainak kidolgozásához vezetett. Legtermékenyebbnek mégis az új elemző-empirikus-experimentális-kritikai módszer magukban a természettudományokban bizonyult; 15 S ezek még ott is föllendültek, ahol a hatalmi és a politikai szférát az új módszerből inkább csak a racionalizmus hatotta át és újította meg, mint a XIV. Lajos korabeli Franciaországban. Az új kutató módszer szellemében kibontakozó "Francia műhely" fényei aztán mélyen átvilágították a társadalmat, s megrengették az egész Kontinensen Leviathánt.

A természettudományoktól eleinte még többnyire függetlenül, de ugyancsak az új elemző-empirikus-kísérletező-kritikai módszer szellemében s hatása alatt fejlődő technikai tudás pedig lassanként felkészült rá, hogy a 19. század közepétől-végétől rohamos gyorsulással fogadja be és alkalmazza az egyre újabb tudományos eredményeket; az újabb nagy lépést aztán a matematika fejlődése a 19. században készítette elő: megteremtette - saját magának szilárdabb megalapozásán túl - a 20. századi fizikának s széleskörű alkalmazásainak jövődjé eszközeit, amint azt az óráról-órára készülő tanár magából a tananyagból örömteli meglepődéssel fedezte fel. Hasonlóképpen tanították meg a kémia- és a biológiaórák, hogy a természettudományok alkalmazási lehetőségei nem merültek ki a matematizálható egzakt tudományokkal: a vegyi iparok s a 19. század végétől az orvostudományok (szinte ipari szervezetségű) fejlődése tömegek mindennapi életét átalakítja. Az újkori államokkal együtt keletkező és növekvő szervezési tudás pedig szövetkezik az iparral és a tényezők kölcsönösen erősítik egymást: "a birodalmak szervezéséhez ipar kell, az iparhoz tudomány, a tudomány viszont félelmetes sugallatokat ad az iparnak, s az soha nem hallott eszközöket ad a szervezésnek az emberek összefogására. Így állhat elő a tudománytörténet nagy paradoxona, hogy a természettudomány, mely önmagában oly szép, mint egy hatalmas imádság, az emberiség leigázásának válhat eszközévé."16

Az utolsó idézet azonban már nem a Hogyan tanítottam Vásárhelyen... -ből származik, hanem az 1958-ban keletkezett Tudománytörténeti munkákból, amely 1979-ben jelent meg először a

Tiszatájban, amint a "nagy Hartyányi"-ból megtudható. 1958-ra tehát "a tudománytörténet nagy paradoxona" is ott van már a Világcivilizáció lehetőségei között, de a vásárhelyi órákon a természettudománynak inkább még csak az imádságszerű szépsége látszott. Pedig épp azokban az atombomba ledobása utáni években hívták föl a figyelmet maguk a fizikusok a tudománnyal való visszaélés borzalmas veszedelmeire. Elképzelhetetlen, hogy aggodalmuk nem hallatszott volna Vásárhelyig. A Hogyan tanítottam... felhőtlen tudományképe és a nyugati civilizációból a Világcivilizációba való átmenet derűlátó megítélése tehát aligha alapozhat egyébre, mint az Iskola Kakaskúton - és mutatis mutandis az Égető Eszter - pedagógiai derűjére: a helyben szerzett, de országos érvénnyel általánosítható tanári tapasztalatra. Arra a különös és tán nem is egészen indokolt érzésre, hogy a politikai s a véle egyre teljesebben azonosuló gazdasági hatalom korlátoltsága, tévedései sőt egyre jobban nyilvánvalóvá váló önkénye alatt és ellenére a tudás és a művelődés tömeges méretű terjedése nem nagyon lesz az országban meggátolható. S amennyiben a koraújkori Európának ebből a pedagógiai perspektívából látott képe helytálló, ugyanez a borúra-derű képlet érvényes lehet a kialakuló Világcivilizációra. Lehetőségként - tán egyre távolibb lehetőségként - még akkor is, ha az ötvenes évek végére nyilvánvalóvá válik a tudománytörténet nagy paradoxona.

Ennek a lehetőségnek vet véget 1968, s nyomában a hetvenes és a nyolcvanas évek hullámzó világválságai, amelyeknek csak egyik komponense volt az olaj, s amelyeket mi a gazdasági reformok nekilendüléseinek és elakadásainak a formájában éltünk át. De az csak az újabb, 1990-es rendszerváltással derült ki, akkor sem egyik napról a másikra, hogy elveszítettük a tanulás és a művelődés elmélyülésének és tömeges méretű terjedésének az esélyeit. Mára csakugyan utópiává vált "a szép, egyenletes pallérozottság" esélye. Ma már legfeljebb arról lehet szó, hogy meg tudunk-e őrizni tudásból és műveltségéből annyit, amennyi egy ország épeszű életéhez elengedhetetlenül szükséges. Ez az ábra. És ezért érezzük úgy a vásárhelyi korszak műveiben lapozva, hogy idegen világban járunk, egy szép utópia világában. Tán éppen ezekre a derűs vásárhelyi művekre érvényes leginkább Füzi László találó megállapítása: "Nemcsak időben kerültünk távolabb Németh Lászlótól, de az a kor is eltűnt, amelyik, ha csak részben is, valamennyire az ő kora volt."¹⁷

De meg tudjuk-e ítélni és ki tudjuk-e fejezni ma a korunkat úgy, mint abban a másik rendszerváltásban Németh László az akkori s mára eltűnt kort, amelyik, ha csak részben is, az ő kora volt? Próbálkozásban nincs hiány, határainkon innen és túl. Talán - és kivált mifelénk - az erőteljes Spengler-reneszánsz is egy ilyen kifejezni-akarásnak a tünete. Talán a kiterjedt Közép-Kelet-Európa kutatások is egy efféle igényt takarnak? Borúlátó jövendölésekben, kivált európaiaktól, nincs hiány; úgyhogy "a történelem végé"-nek megjósolása miatt elhíresült Francis Fukuyama utóbb meg is sokallotta "a tojásfejűek pesszimizmusát",¹⁸ és részben a boszniai krízisre vezette vissza, részben pedig arra a tapasztalatra, hogy Norman Angel óta az optimistákra mindig rácáfolt a század, a pesszimizmuskra azonban csak ritkán. Hagyjuk tehát a panaszkodást, idézzünk inkább statisztikákat, amint Xavier Gorostiaga, a Managua-i Egyetem professzora tette 1995-ben a koppenhágai társadalomfejlődés-konferencián.¹⁹ Elmondotta azt az egyébként közismert adatot, hogy az egész föld gazdagságának 83 %-a a felső 20 % kezében összpontosul, és a Föld lakosságának 20 %-a a világ gazdagságának mindössze 1,4 %-ából kénytelen tengődni. "Másként kifejezve, több mint egy milliárd emberi lény 1 dollárból él naponta, és 3 milliárd él alig valamivel több mint 2 dollárból." És a gazdagság meg a szegénység különbsége - ez az igazán ijesztő - rohamosan növekszik. 1960-ban a leggazdagabb 20 % jövedelme harmincszorosa volt a legszegényebb 20 % jövedelmének, 1993-ban a hatvanszorosa. A vagyon koncentrálódásával párhuzamosan folyik a tudás koncentrálódása: a vagyoni elithez hasonlóan jellegzetes tudás-elitiek alakulnak ki és különülnek el. "Ezek a tudás-elitiek (élites du savoir) az egyetemeken és a vállalkozói szférában reprodukálják önmagukat, a leggazdagabbakkal és a leghatalmasabbakkal való kapcsolataik révén, és egyre inkább elszigetelik magukat a népesség többi rétegétől." Ezt a "meritokráciát" hivatott fenntartani az egész bonyolult pályázati- és jutalmazási rendszer, a demokrácia és a nyitottság leple alatt. Ez a meritokrácia igazolja

ugyanis - részben már pusztán létezésével - a "felülről történő globalizációt" (globalisation par le haut), melynek következtében a világ vagyona egyre kevesebb és egyre gazdagabb multimilliárdos kezében összpontosul. "A Forbes Magazine szerint 358 egyén - nem számítva ide a multinacionális vállalkozásokat - személyi vagyona 762 milliárd dollárra rúg. Más szóval ezek az egyének a világnépesség 45 %-ának a teljes évi jövedelmével egyenlő nagyságú vagyont birtokolnak. Azaz annyit, amennyi 2,4 milliárd szegény embernek jut. A multimilliomosok száma 1987 és 1994 között 140 %-kal növekedett." Méghozzá a hatalom és a vagyon koncentrációja, a múlttal ellentétben, most nem teremt új munkahelyeket, még a legfejlettebb gazdaságokban sem. Az USA-ban például "a tényleges alkalmazottak száma állandóan csökken, miközben a menedzserek, akiket azért alkalmaznak, hogy csökkentsék ezt az aktuális munkaerőt, átlagfizetésüket az 1992-es évi 1,2 millió dollárról 1993-ra csaknem 2 millió dollárra tornázták fel". A managui professzort lehet "posztoszocialista" vagy legalábbis "bal-oldali" szemlélettel gyanúsítani, de hasonlóan ítéli meg "az új, könyörtelen gazdaság"-ot a semmi ilyesmivel nem gyanúsítható New York Review of Books: az 1990/91-es válságból folytatódó kilábalásban a munkások és a tisztviselők keresete nem növekedett, csupán a "chief executives"-é. A munkások inflációhoz igazított keresete 1973 és 1995 között 18 %-kal csökkent, heti 315 dollárról 258 dollárra. Pedig a termelés növekedése 1990 és 1995 között látványos volt, kivált a számítógépiparban. Ám ez a látványos hatékonyságnövekedés 10 munkásból 8-nak semmi reálbérnövekedést nem hozott, ellentétben a vállalatvezetői szférával, ahol az évi reáljövedelem átlagban 66 %-kal nőtt.²⁰ Úgy látszik, a világ vezető gazdasága a kilencvenes években új pályára tér: vége az affluens társadalom idilljének; az erősödő verseny feltételei közepette az új termékek bevezetése, a hatékonyabb management, a tudományos és technikai fejlesztés egyre kevesebb profittal jár, a tőkebefektetés egyre kockázatosabb, következésképpen a folyton csökkenő gazdasági növekedés - még mindig igen jelentős - hasznát most már csak a leggazdagabbak klubja és kiterjedt kapcsolati klientúrája osztja fel maga között.²¹

A gazdasági növekedés azonban nem föltétlenül csak tiszta forrásokból keletkezhet. A koppenhágai kongresszus említett világstatisztikája szerint "1993-ban a katonai kiadások a rendkívülien nagy 815 milliárd dolláros összeget érték el, amely egyenlő az emberiség jövedelmének 40 %-ával, jóllehet a hidegháború már véget ért. Ki ellen kellene ezek a fegyverek? [...] A nemzetközi hidegháború korszakából a kollektív és egyéni városi közbiztonsági hiány korszakába léptünk. Északon és Délen egyaránt virulnak a magánbiztonsági vállalkozások, az évi üzleti forgalmuk valószínűleg fölülmúlja a 100 milliárd dollárt." Az Interpol adatai szerint 1994-ben a kábítószerkereskedelem jövedelme 400 milliárd dollár volt, ebből 100 milliárdot nagy nemzetközi bankok mostak fehérre. A prostitúciós ipar jövedelme ugyanakkor 750 milliárd dollár volt.

A statisztikai adatok persze lehetnek tévesek, hiszen a kábítószerből-prostitúcióból származó jövedelem nemigen az adóhivatal ellenőrzésével "realizálódik"; de ha csak fele igaz, a fegyverkezés-kábítószerkereskedelem-prostitúciós ipar évi jövedelme akkor is annyi, mint amennyit a világ szegényebbik fele egy év alatt megkeres, amennyiből a világ szegényebb fele-harmada egy évig megél. Félelmetes, kivált ha azt is figyelembe vesszük, hogy ennek a szegényebb félnek-harmadnak úgy lehet nem jelentéktelen hányada a fegyverkezés-kábítószerkereskedelem-prostitúciós ipar hasznából lecsordogáló fillérekben él. Nem azt szeretném ezzel sugallni, hogy fegyverkezés, kábítószerkereskedelem és prostitúciós ipar álszentháromsága lenne valamiképpen napjaink világgazdaságának a "motorja"; esetenként nyilvánvalóan megtűrt sőt támogatott motorja. De azt azért látni kell, hogy a piactudomány ön meghatározása és működése nem föltétlenül a tisztesség kategóriái szerint történik. Éppen ezért (lenne) annyira lényeges kiegészítője a nagyon komolyan vett demokrácia és a szigorú nyilvánosság. S bár a világ hallatlanul bonyolult szövevényében garancia nyilván ez sem lehetne széles rétegek, tömegek, országok elszegényedése ellen, a mainál tűrhetőbb közállapotok teremthetnének.

A "létező piacgazdaságban" mindenesetre elszegényedés és elgazdagodás dinamikája folytatódik. Tanulságos ebből a szempontból Dél-Amerika és Észak-Amerika viszonya, már csak azért is, mert egy időben rendszerváltás-elemzőink előszeretettel ijesztgettek valamelyik kisebb és szegényebb dél-amerikai állam sorsával. Latin-Amerikában a nyolcvanas évek során 60 %-kal nőtt az export, az import 15 %-kal csökkent. A makrogazdaságtan szabályai szerint a földrész viszonylatában növekedni kellett volna a nemzeti erőforrásoknak, tőkefelhalmozásnak kellett volna bekövetkeznie. "Ám a strukturális feltételek, amelyek külföldi kölcsönök felvételére kényszerítenek, az árucseré egyenlőtlen arányai és a tőke kiáramlása oda vezettek, hogy Latin-Amerika, miközben elszegényedik, 500 milliárd dollárt megközelítő értéket transzferál Északra. Mexico jelenlegi krízise mutatja, hogy a helyzetben nem segítettek az utóbbi tíz év szerkezeti korrekciói." Nicaraguában - s ezt bizonyosan jól ismeri a managuai professzor - az egy főre jutó évi jövedelem 1994-ben 59 %-kal kevesebb, mint 1960-ban volt, az államadósság 11 milliárd dollár, a munkanélküliség 60 %-os, a nép 70 %-a a szegénységi küszöb alatt él. Az elszegényedés azonban korántsem általános. "Itt, Délen is megvan - írja a managuai professzor - a mi saját Északunk: a gazdagok, akik a világ privilegizált 20 %-ához tartoznak. És hasonlóképpen Északon is ott van a Dél: a bevándorlók és azok a munkások, akiket vagy a munkanélküliség marginalizál, vagy az úgynevezett virtuális alkalmazás (időleges munkaviszony, szakszervezeti és szociális védelem nélkül). Ők mindinkább a Déliekéhez hasonló körülmények között kénytelenek élni."²²

A fejlett világ - "Észak" - államai a hetvenes évektől kezdve stagnáló-csökkenő, s mára úgy 1-3 % közt stabilizálódó GNP-növekedésükből nem tudták többé fedezni a változatlanul növekvő szociális és egészségügyi kiadásokat. A társadalmi gondoskodás második világháború után kifejlődött elvét végleg feladni nem akarták - legszebben ezt tán John Rawls igazságosság-elmélete demonstrálja -, ám az elv hozzáigazítása a gyakorlathoz a csökkenő növekedési ráta időszakában feloldhatatlan konfliktusokkal járt, s végül az egész társadalom lassú újra-strukturálódásához vezetett. Úgyhogy a társadalom a gazdaságilag fejlett államokban - "Északon" - többé már nem ellentétes érdekeket megjelenítő osztályokra tagolódik, hanem "dualizálódott": egy széles, és az életszínvonalát a csökkenő növekedés ellenére megőrizni, sőt javítani képes felső társadalom kerül egyre inkább szembe "a kirekesztődés ellentétes világával", ahol semmit sem jelentenek többé a "beilleszkedett" értékei, normái, gondjai. Ők a (társadalmi) "Dél" az "Észak"-ban, ám a (földrajzi) Déllal szemben óriási különbség a széles középrétegek stabilizálódása és viszonylagos jóléte. A "gondoskodó állam" és a "szociális piacgazdaság" lényegében nem is egyéb, mint "a vagyon újraelosztásának az eszköze a középrétegek között, és működésének árát a munkanélküliség terjedése méri".²³ Ez az új État providence nem csupán nem eléggé "hatékony" - ezt finansziális krízise mutatta -, hanem erősen növeli a társadalmi igazságtalanságot, és - ez a helyzetben az új - megteremti a maga ideológiáját az igazságtalanság társadalmi elfogadtatására: kidolgozza a "beilleszkedés", a "belülre kerülés" értékeit, normáit, feladatait, szimbólumait, a "kirekesztődés" állandóan jelenlévő és állandó munkanélküliséggel fenntartott fenyegetésével szemben.

A munkanélküliség - változó mértékben és földrajzi elosztásban - mindig is velejárója volt a modern piacgazdaságnak. De az ötvenes és hatvanas évek nagy növekedési hullámában úgy látszott, hogy sikerült fölszámolni. Éppen ez volt az Európai Közös Piac nagy eredményeinek egyike, a teljes foglalkoztatottság. A hatvanas évek végén Nyugat-Európában a munkanélküliség 1,6 %-os volt, a hetvenes években felszökött átlagban 4,2 %-ra, a nyolcvanas évek végén pedig már 9,2 %-os volt. 1993-ban hat EU országban (Spanyolország, Írország, Franciaország, Itália, Görögország) 11 % fölötti volt a munkanélküliség. Különösen súlyos gond a pályakezdők munkanélkülisége: a 25 éven aluliaknál az egész EU átlagában 20 %-os. A fiatalok munkanélküliségéhez járul az elöregedés: a 65 éven felüliek aránya 1960-tól máig - országtól függően - 12-17 %-kal növekedett. Így ennél a két korosztálynál érthetően megerősödnek a "bekerülés", illetve a "benmaradás" motivációi; a 10 % körülire beálló munkanélküliség stabilizálja a "belül-kívül" dinamikájára felépülő társadalmi struktúrákat és

piacgazdaságaikat. A kirekesztődés az EU államaiban intézményesedett, a gazdagodás-elszegényedés mércéje mentén és mechanizmusai szerint.

Az EU-n belül, magukon az egyes országokon belül is, nagyon különböző régiók alakultak ki éppen e szerint a mérce szerint. Ezért nevezi egy amerikai megfigyelő az EU-t "nagy illúzió"-nak, ahol "vesztesek" szembesülnek és egyezkednek "nyertesekkel". A veszteseket intézményesített segélyek kárpótolják, "folyamatosan korrigálva a piaci deformációkat, amelyek a gazdagságot és a lehetőségeket az északnyugati magban koncentrálták, ám a segélyek nemigen szüntetik meg az egyenlőtlenségek okait". A nyertesek nem annyira országokként, mint inkább régiókként, sőt városokként határozhatók meg: Baden-Württemberg, Rhone-Alpes, a Párizsi medence, Lombardia, Katalonia, Luxemburg; a Bruxelles-Strasbourg-Hága-Maastricht- Schengen-Luxembourg által kijelölt terület. "Mind a hat város, egyik a másiktól könnyen elérhetően, az Északi-tengertől az Alpokhoz futó vonal mentén fekszik, amely a kilencedik századi Karoling-monarchia középső régiója és fő közlekedési vonala volt. Itt rejlik a szíve (és sokan úgy vélik a lelke) napjaink Európai Uniójának."²⁴

De akkor a Szűcs Jenő kijelölte Karoling-határ kelet felé a mi csatlakozásunk szempontjából nem sok jót jósol. Az EU őrzi a maga határait - és érdekeit. Nyugati becslések szerint a "visegrádiak" csatlakoztatása évi 20 milliárd dollárjába kerülne az Uniónak. Valamiféle "puffer-államokra" Kelet felé viszont láthatóan szüksége van; ezt jelenti az annyiszor emlegetett "politikai döntés" hangoztatása. Kérdés azonban - véli az amerikai megfigyelő - hogy ez "bent" vagy "kint" gazdagosabb? Azaz a vasfüggöny helyett a "belül-kívül" dialektikája fogja meghatározni, a gazdagodás-elszegényedés mentén és mércéje szerint, hogy a következő generáció magyar történése a bűvös határon kívül vagy belül gondolkozhat majd "Európa három történeti régiójáról"; ha ugyan akad még itthon Szűcs Jenőhöz fogható magyar történész.

Az utóbbi félmondat azért nem egyszerűen szónoki kérdés, mert a gazdagodás-elszegényedés folyamatával párhuzamosan - láttuk - szükségképpen folyik a tudás koncentrációja. De akkor az elszegényedés korrelátumaként és egy határon túl egyenesen következményeként kell számolnunk a műveletlenség és a tudatlanság terjedésével. Ez ugyan bajosabban mérhető statisztikai adatokkal; és napjaink intenzív "médiális aktivitása" is leplezi - bár egyúttal önkéntelenül le is leplezi - jelenlétét és jelentőségét. Az azonban aligha vonható kétségbe, hogy a "szép, egyenletes pallérozódás" reménye napjainkra igencsak délibábbbá foszlott, és nem is csak mifelénk. Korunk viszonyulása tudáshoz és tudományhoz merőben másféle, mint az Iskola Kakaskúton és a idején volt. Hogyan tanítottam Vásárhelyen a történelmet?

A nagy változásnak egy kicsi része, de tán nem jelentéktelen része, ahogy ma szemléli magát élvonalbeli történetírásában és filozófiájában a tudomány. Mert itt már rég nem "a tudománytörténet nagy paradoxonáról" van szó, nem arról, hogy fel- és elismerjük a tudományok alkalmazásában rejlő veszélyeket. Maga a tudomány, a történetileg és filozófiailag tekintett természettudomány veszítette el azokat a jellegzetességeket, amelyekkel Németh László, korával teljes összhangban, felruházta. Napjainkra az újkori - s kiváltképpen a koraújkori - természettudományok története társadalmilag konstruált és lényegében csak társadalmilag igazolható rendszerek mozaikjává vált, ahol az egymást követő és felváltó rendszerek nem egymásból, hanem a társadalom megváltozott szerkezetéből és szokásaiból érthetők meg, a kulturális antropológia módszerei szerint. A természettudományok "kutató módszerei" és "eredményei" pedig nem egyebek egy okos és elszánt intellektuális elit kompetitív optimalizációs törekvéseinél, amelyekkel a mindenkori politikai és gazdasági hatalom nagy elosztómechanizmusából igyekszik kihasítani a maga részét.²⁵ Így lett napjainkra Galilei "udvaronc", így ismerte fel Robert Boyle a légszivattyúban az előkelő társaság igényeinek és képességeinek legjobban megfelelő eszközt, tudományos tények és összefüggések konstruálására és ellenőrzésére, s teremtette meg ezáltal a modern laboratórium ősképét.²⁶ Ha tetszik, akár kísérletező embernek is nevezhetnénk. Csakhogy a mai posztmodern tudománytörténetírás kísérletező embereit nem az

Összefoglaló a nyolcadikbanból ismert "valóságérzék" vezet. Ők hagyják, sőt élvezik, ha érintő irányában vágódik ki az ész, és nincs semmi, ami rászorítsa, "hogya kövesse a dolgok görbületét". És mivel komoruló világunkból igencsak eltűnik az ész, tehetetlenségét a "valóságra nevelés" érdekében leleplezni hivatott nevetés, nem tudják, hogy "mindenki nevetséges, akit esze elránt a valóság mellett. Nevetséges, aki nem látja azt, amit lát, hanem amit látni akar. Nevetséges, aki nem úgy érez, ahogy érez, hanem ahogy olvasta, hogy ilyen helyzetben éreznie kell. Sajnos, ez a nevetségesség annyira átszőtt bennünket, hogy észre sem vesszük, nemhogy nevetnénk rajta."

1948-ban írta le ezeket a sorokat Németh László; meg is jelent - a nagy Hartyányi a megmondhatója - a Puszták Népe 1948 évi harmadik, őszi számában. Még ugyanazon az őszi válogatott belőle S. Gy. [Simonka György] a hódmezővásárhelyi Független Újság nov. 28-i számában Tündöklő gondolatok, ragyogó mondatok Németh László tanulmányából címmel. (Hartyányi, 1846. tétel.)

Az ő korához szólt az írás? Kétségkívül. De ha még egyszer elolvassuk a mondatot a mi reklámokkal, kampányfőnökkel, bevásárló centrumokkal, diszkókkal, privatizátorokkal, mindenféle irodalmi-, művészeti-, politikai-, filozófiai-, gazdasági-hasbeszélőkkel teli világunkban, akkor elbizonytalanodunk: lehet, hogy a mai rendszerváltó korunknak - különbözzék mégannyira (vagy még annyira se?) az övétől - legalább annyira szól? "Sajnos, ez a nevetségesség annyira átszőtt bennünket, hogy észre sem vesszük, nemhogy nevetnénk rajta."

Jegyzetek

1 Németh László: A kísérletező ember. Magvető, Budapest, 1963, 277. old. "Azt, hogy a Galilei ironikus, vizsgálódó elméje körül fölserkent újkori szellem - írja a könyv előszavában - mit vitt végbe a tudományban, mindenki tudja; arra, hogy ez a szellem, mely az elébe kerülő jelenséget apró problémákra bontva kérdéseivel válasza kényszerítgeti, milyen nagy védelem lehet a tudományon kívül, nem tudom, gyűlt-e össze ilyen emlékmű." (5. old.) Ennek a szellemnek a természetrajzát írja le a Hogyan tanítottam Vásárhelyen a történelmet? Éspedig két, egymást megvilágító aspektusból: a Galilei ironikus, vizsgálódó elméje körül fölserkent újkori" perspektívából és a vásárhelyi tanárkodás során kialakított problémákra bontás mindennapi perspektívájából.

2 Grezsa Ferenc: Németh László vásárhelyi korszaka. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979, 93-94. old.

3 '68 maig tartó döbbenetét gyönyörűen közvetíti Nagy Gáspár: augusztusban, Ludvík Jahn nyomában. Magvető, Budapest, 1995. Ekkor foszlott szét végleg egy nemzedék reménye bármiféle "emberarcú szocializmusról", de azt akkor még nem lehetett tudni, hogy egy emberségesebb világról is. Még egy évtized múltán is egyedül Fernand Braudel sejtette, hogy 1968 és 1973 között nem egyszerűen holmi politikai és gazdasági válság hullámvölgyébe csúszott a világ, hanem egy merőben új, komorabb hosszú korszak köszöntött reánk. Az egyes országok és régiók sorsa attól függ, hogyan tudnak ehhez alkalmazkodni. Nyugat éppen lényegesen jobb alkalmazkodásának köszönhetette - mára úgy látszik behozhatatlan - előnyét. Egyébként ez is felfogható "a Galilei ironikus, vizsgálódó elméje körül fölserkent újkori szellem" eredményének.

4 Összefoglaló a nyolcadikban. = Utolsó széttekintés. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980, 575-590 old.

5 Hoffmann Rózsa találóan nevezte az Égető Esztert "a 1egirodalmibb pedagógiai munká"-nak, amely egyben a "legpedagógiaibb szépirodalom", és sorra fejtette ki a modern pedagógia aktuális elveit és módszereit a regény szövegéből (helyes kiválasztás kevesebbet de jobban!" tárgyak közötti kapcsolat tanuláscentrikusság, aktivizálás, individualizálás-differenciálás, "hólabda-effektus", tehetségmentés stb.). Az ilyen mélységben és ekkora szakszerűséggel megélt tanári munka viszont szükségképpen

hatott Németh László egész világképére; nem ok nélkül és igen jó érzékkel közelíti meg Grezsa a vásárhelyi, korszak esszéit és drámáit a tanári munka felől. Még mintha az esszé globális jellemzése is tanári erényeket sejtetne: "nem fűti már a nemzedékszervezés vagy az irodalomalapítás láza. Viszont az elvesző értékeket újak pótolják: a gondolkodás megnövekvő tudósi fegyelme, a racionális tárgyiasság, a lírát fékező epikus nyugalom, a metaforás stílus életes egyszerűsége." Németh László vásárhelyi korszaka. 94. old.

6 Németh László vásárhelyi korszaka. 47. old.

7 Németh László Bibliográfia. Összeállította Hartyányi István és Kovács Zoltán. Petőfi Irodalmi Múzeum Budapest, 1992, 826., 1884. és 1887. tétel.

8 Bakonyi István Égető Eszterhez hasonlítja Kertész Ágnes "típusát". "Németh László ebben a típusban a magyar valóság létező törekvéseit testesíti meg. Az Ágneshez hasonló emberek fölismerték a kor szorongató valóságát, és megpróbálták - racionális humanizmusuk révén - olyan eszményekért élni, melyek a remélhetőleg átmeneti időben átmentik az emberiség értékeit, megőrzik az emberséget." Bakonyi István: Az Irgalom helye Németh László regényírói pályáján. = A folytatás reménye. Comenius Társaság, Székesfehérvár, 1991, 69-91. old.

9 A kísérletező ember, 197. old.

10 Németh László 18. századról kialakított képének jelenre (és pedagógiára) vonatkoztatottságát külön kiemeli Monostori Imre: "Németh László 1962-ben úgy értékeli, hogy a magyar állapotok alkalmasak arra avagy ha úgy tetszik: arra alkalmasak), hogy megvalósítható legyen egy »szocialista 18. század«, azaz a viszonylagos szélcsendben elérhető egy »szép egyenletes pallérozottság«." Monostori Imre: Minőség, magyarság, értelmiség. Tizenkét fejezet Németh Lászlóról. Püski, Budapest, 1994, 167. old. Ezt a Ha én miniszter lennék-ből (megjelent: Valóság, 1986, 8. sz. 1-45. old.) származó idézetet Monostori az életmű egészében és egészéből értelmezi, és a Tanú-évek nemzetnevelő programjával veti egybe: "Kézenfekvő logikával, természetes módon kapcsolja össze a parasztság kulturális fölemelkedésének programját a gazdasági és társadalmi felemelkedés szükségességének kérdésével. Már A bűvös szandzsákban kimondja, hogy »aki szemébe mer nézni a népművelés kérdésének, csak két álláspontot tarthat logikusnak: vagy butítsuk a népet, hogy a mai gazdasági osztályprivilegiumokat fenntarthassuk vagy emeljük fel ezeknek az előjogoknak a rovására gazdaságilag is... «; s az egy egész Tanú számot megtöltő A reformban 1935 tavaszán (még a Gömbössel való találkozás előtt) részleteiben is elemzi és indokolja e vázolt stratégiát. (Tanú, 1935. I. 4-5. lap). A népművelő-nemzetnevelő program itt konkrét és nagyszabású társadalmi, szociálpolitikai gazdasági és közigazgatási háttér elé kerül. A lélek forradalma nélkül nem győzhet igazán a gazdasági reform sem - hangsúlyozza ismét -, a gazdaság (és ennek az összes társadalmi vonzata) nem alakulhat át »egy új, szellemi nemesség szabadságharca« nélkül." (159. old.)

11 A kísérletező ember, 236. old.

12 Grezsa Ferenc: Németh László Tanú-korszaka. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1990, 314-315. old.: "A görögség és újkor helyébe - Bergyajev, Huizinga és mások hatásától sem függetlenül - a születő középkor lép, amely a változás dinamikájában keresi önmagát, s a korlátolt szenvedély mértéktelenségében formálja lelkületét. A Róma utódai az ókori világbirodalom széthullásának anyaggazdag krónikája. Kelet »bebalzsamozza« életét, Bizánc paternalista államában, dogmatikus bölcséletében és türelmes nemzetköziségében a szocializmus őstípusát alakítja ki. Nyugat »odadobja magát« az időnek, s miképp Ozirisz rothadó testéből az új vetés, teteméből az önmegújító társadalom modellje hajt ki."

13 Simonyi Károly: ...én mégis egy könyvet írtam. (Galilei. Kepler). Természet Világa-Természettudományi Közlöny, 1995 november, 126. évf. 11. sz. 482-485. old.

14 Staar Gyula: De mi az igazság. Beszélgetések Simonyi Károssal. Közlöny- és Lapkiadó, Budapest, 1996, 135-136. old. "Enyhe túlzás - folytatódik az idézet -, amit mondok, azért teszem, hogy a

lényegét kiemeljem. Egyébként azt hiszed, Mózes valóban olyan izmos volt, mint amilyennek Michelangelo ábrázolta?"

15 Ez a "megengedhető túlzás" emeli ki úgylehet a vásárhelyi korszakban a természettudományt az újkor meghatározó vonásává és névadójává. "A természettudomány - fogalmaz Németh László az 1954-es keltezésű Vásárhelyi sétákban - ennek a kornak összehasonlíthatatlanul legnagyobb alkotása. A nagyságrendi különbség akkor ugrik szembe ha (a technikát egyelőre félretolva) a másik két páratlan alkotást, a 18. századi zenét s a 19. századi regényt állítjuk melléje. Természettudomány volt persze előbbre is, s én mint pedagógus tán el is hanyagoltam, amit a tudománytörténésznek számba kell vennie. De az, hogy a természetismeretet mint a 18. század elegye óta egymásra rétegződő új (vagy tudományossá váló régi) diszciplínákat tarthattam, s közben semmi sem maradt ki, arra vallott, hogy itt valami új kezdődött, ami a tudomány fejlődését s hatását s azon át a történelem forgássebességét hallatlanul felgyorsította." Németh László: Megmentett gondolatok. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975, 100. old. "Mózes valóban olyan izmos volt, mint amilyennek Michelangelo ábrázolta?" Napjaink tudománytörténetírása (és keserű tapasztalatai) alapján hajlanánk rá, hogy költőinek tekintsük a kérdést, hogy soroljuk az érveket Németh "megengedhető" - mert pedagógiai eredetű - túlzása" ellen. "De mi az igazság..." Így, három ponttal, kérdőjel nélkül, ahogyan 1994-ben Simonyi professzor magyarázta Staar Gyulának: "Nem kell a hangsúly, nem kell a válaszadásra kényszerítő jelzés. Maradjon csak el a kérdőjel. Ahogy azt Pilátus valóban mondhatta: egy kézmozdulat, egy vállvonás - kis bizonyosságaival és nagy kételkedéseivel - találkozik a hit abszolút bizonyosságával.

- Hatnak is egymásra?

- Nem, még nincs kölcsönhatás. Pilátus ugyanis jól tudja, hogy az ő igazsága a hatalom, a légiók igazsága. Az erősebb légióknak pedig erősebb az igazsága. A ráció végül a könnyebb utat választja. Pilátus döntése politikai döntés maga is tudja, hogy rossz döntés, de P. C., mondanák ma Amerikában, vagyis politikailag korrekt. A hit útja egyenes út, a Golgotára visz.

- A hit és a ráció találkozása mégsem volt hiábavaló...

- Igen, ez a találkozás hozta létre végül is a nagy szintézist, amit ma nyugati kultúrának nevezünk. Még a legreálisabb, legracionálisabb tudomány, a fizika ideológiája is ebben a kölcsönhatásban gyökerezik.

- Ez igaz.

- Lehet, hogy nem igaz, de csábítóan szép ez a középkorban felsejlett gondolat: a világ logikus, harmonikus, rendezett. Isten nem teremthetett egy kaotikus világot. A világ ilyen módon és éppen ezért csupán gondolkodás útján megismerhető. Ez egyszerű, de két aggályunk is lehet. Egyrészt, mi a kísérlet szerepe? Csak annyi, hogy a tudatlan, a logikához nem értő emberek számára teremtsen bizonyosságot?! Másrészt, hol az Isten mindenhatósága, ha a világ szerkezete a logika kényszerével áll össze? A válasz: a világ rendezett, harmonikus, de Isten mindenhatósága teremthetett volna egy másik világot is. A kísérletek szerepe éppen az, hogy Isten lehetséges gondolatai közül a ténylegeset kiszűrje. Ime, előttünk áll a modern természettudomány haladásának biztosítéka, az elmélet és a kísérlet összjátéka." Staar Gyula: De mi az igazság..., 87-88. old.

16 Németh László: Utolsó széttekintés, 396. old.

17 Füzi László: Balvégzetű évtized? Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1996, 39. old.

18 Francis Fukuyama: In the zone of peace. Some fallacies of fashionable pessimism. Times Literary Supplement, November 26, 1993. 9. "Az európaiak - írja - csúnya múltjuk némely vonását vélik látni Boszniában, és félnek a bevonódástól." Csakhogy ma merőben más a helyzet, mint 1914-ben volt, amikor a nagyhatalmak rivalizálása világéggéssé növelt egy kis helyi krízist. Ma a boszniai háború "lehet mégoly szégyenletes morális latvány, azonban távolabbi következményei az európai biztonságra igen csekélyek. E tekintetben (egyelőre) igaza lett az optimista politologus-filozófusnak; azonban ezt a biztonságot nyugatibb Európa - véli a Közép-Európa-álmom egykori fő-fő nyugati

hirdetője Timothy Garton Ash - bezárkózással és a kontinens újbóli megosztódásával fizette meg. 1989 előtt Európa fallal volt két részre osztva, mint Berlin. "Ma Európa olyan mint egy amerikai nagyváros, ahol gazdag és (viszonylag) békés lakónegyedek, mint Georgetown, vagy Manhattanen az Upper East Side, közvetlen szomszédságában élnek nyomorúságos és erőszak dúlta gettóknak." És a nemzetállamképződés kényes logikája szerint Kelet-Közép-Európa is könnyen ennek a "boszniai" gettósodási folyamatnak eshet áldozatául, mégoly intenzív csatlakozási és felzárkozási retorika közepette. T. G. Ash: Bosnia in Our Future. The New York Review of Books. December 21, 1995, 27-31.

19 Citoyens de la planète et du XXIe siècle. Conférence mondiale sur le développement social. La Pensée, No. 306, Avril-mai-juin 1996, 129-139.

20 Simon Head: The New, Ruthless Economy, The New York Review of Books, February 29 1996, 47-52. A növekvő termelés-csökkenő bérek "csodája" mögött nem nagyobb képzettség és minőségibb munka, hanem épp ellenkezőleg az igénytelenebb, karcsúsított termelés" (lean production) és a "reengineering" áll. "Amint egykor Henry Ford helyettesítette a szakképzett munkásokat futószalagnál elhelyezett gépsorokkal, úgy kombinálták reengineereknek nevezett szakértők specializált hivatalnokok és középmenedzserek tudását asztali számítógépekre írt software-csomagokká." Ehhez a két újításhoz járult, hogy nagy cégek amennyit csak lehet kiadnak a termelésből független kisvállalkozóknak, akik olcsóbban termelnek, mint ők maguk. Ennek a megszervezése is számítógépes feladat, és újabb munkahelycsökkenést eredményezett.

21 Jeff Madrick: The End of Affluence. The New York Review of Books, September 21, 1995, 13-17. "A termelés elektronikára és számítógépesítésre alapított új módszerei valamint az agresszív új menedzsment-technikák a hazai és a világgazdasági kompetíciót egyaránt intenzívebbé tették." Így például 1955-ben 30 alap autómódell volt a piacon, az 1980-as évek végén 140. Az IBM-nek a hatvanas években 2 500 versenytársa volt, ma 50 000. 1970-ben 1 000, 1993-ban 13 000 új élelmiszeripari termék került az USA-ban piacra. "Az új módszerek nemcsak növekvő számú vállalatnak tették világszerte lehetővé a versengést, hanem intenzívebbé tették a honi versengést is", az összes nemkívánatos következményével. A megszorítások a csökkenő vásárlásokon keresztül tovább csökkentik az adókat és a beruházásokat, a költségvetési deficit lefaragása további termelés-csökkenéssel jár, az expanzív monetárispolitika pedig nem tudja begerjeszteni a sluggish economyt. Nincs mit tenni, alkalmazkodni kell a kisebb növekedési rátához. Az alkalmazkodás árát pedig a szegények és az elszegényedők fizetik meg; fokozott mértékben, ha a gazdaság. egyúttal - többé-kevésbé kriminalizálódik A zérus körül mozgó növekedési rátánk és tartósan magas inflációnk közepette az alkalmazkodás "egy rendkívül centralizált, érdekhierarchizáló rendszert" épített fel, amely - fogalmazta meg Lengyel László - rendelkezik a pénzek elosztása és újraelosztása felett, miközben a gazdaság kormányzati irányítása hallatlanul szétzilálódott. Ez emlékeztet a görög és a korábbi olasz mintára. Egyrészt kialakult a jövedelem- és vagyontulajdonosok szűk köre. Mintegy 150-200 »patrónuson« keresztül, akikről füzérekben »lógnak le« a kliensek, folynak be a pénzek mind Keletről, mind Nyugatról, s idehaza is ez a cserebererendszer »ellenőrzi« a pénzmozgást. Másrészt viszont - az előzőekkel összefüggésben - nagyon lyukas a kormányzati koordináció. Ennek következtében a pénzek főként a személyi kijárókon keresztül osztódnak el", állapította meg a Pénzügykutató Rt. elnök-vezérigazgatója. A növekedni képtelen, stagnáló gazdaság beszorult a magas ragadós inflációba és a 450-500 ezres munkanélküliségbe, és "nem tudunk mit kezdeni a halódó vidékkel". ("Törvényári" hisztéria tombol. Lengyel László a kétszáz tagú "nemzeti válogatottról", a nem működő rendszerről és a pókhálóról. Magyar Nemzet, 1996. október 28, 7.)

22 Citoyens... (lásd 19 jegyzet.) - 1975 és 1991 között az USA-ban a szegények száma 23 millióról 35 millióra nőtt, a milliomosoké ugyanakkor - szinte hihetetlen - 642-ről 60 667-re. Robert Heilbroner: Visions of the future. The distant past, yesterday, today and tomorrow. Oxford U. P. 1995.

Ismertetés: Nature, vol. 378, 2. Nov. 1995.

23 Francois Ewald: Nationaliser le social. Annales HSS, 1194, vol. 51, 606-610. (A propos de La nouvelle question sociale. Repenser l'État providence, Pierre Rosanvallon, Paris, Éditions du Seuil, 1995.)

24 Tony Judt: Europe. The Grand Illusion. The New York Review of Books, July 11, 1996, 6-9. 1989-e1 - véli Judt - felbomlott az EU belső egyensúlya. "Franciaország regionális hatalom lett, Európa nyugati szélére korlátozódva. Németország, már az egyesítés előtt ismét Európa nagyhatalma[...] És miféle Európa vezető hatalmai ők? A franciák kovácsolta és Nyugatra-hajló »Europe«-é, vagy a német érdekek hagyományos Európájáé, melynek Németország nem a keleti szélén, hanem a kellős közepén ül?" De ez inkább csak teoretikus kérdés; az igazi gond az, hogy a hetvenes évek nagy megrázkódtatásai óta se a német, se egyetlen nyugat-európai gazdaság nem lett az, ami azelőtt volt." Az NSZK GNP-je 1971-ben 0,5 %-kal esett, 1975-ben újra 1,6 %, 1981-ben és 82-ben 0,1, illetve 0,1 %-kal. Itália GNP-je 1976-ban 3,7 %-kal zuhant, először a második világháború óta. És sehol nem tértek vissza többé az ötvenes és hatvanas évek nagy növekedési rátái. A munkanélküliség is állandóan és tartósan magas, ennek ellenére az EU működik. Legalábbis a "nyerteseknek". "To see »Europe« at work for the winners - el kell csak tölteni néhány napot a Saarbrücken, Metz és Luxemburg alkotta háromszögben. Itt három ország gazdag polgárai utaznak szabadon semmibe túnt határokon át." A sikeres "működés" titka azonban kicsúszik az elemzők kezéből. Lehet valami köze benne a gazdasági diverzitásnak, hiszen "az ipari specializáció különböző fokát mutató többféle gazdasági régióból összetett európai nemzetek könnyebben kivédhetik az ágazati megrázkódtatások káros hatásait. A regionális diverzifikáció felfogja az elkülönített ágazati krízisek hatásait a gazdaságra, s ezáltal csökkenti a nemzeti instabilitás kockázatát." Sergio De Noonhs, Alessandro Goglio, Marco Malgarini: Regional Specialization and Shocks in Europe. Some Evidence from Regional Data. Weltwirtschaftliches Archiv, 1996, vol. 132, 197-214. Éppen azért találóbb talán ma már nem is annyira a nemzetek, mint inkább a régiók Európájáról beszélni, hiszen "a legtöbb európai ország multiregionális és az európai gazdasági régiók túlnyúlnak a nemzeti politikai határokon." Talán éppen ezért reménykedhet Lengyel László az európai befektetők jótékony hatásában a magyar gazdaságra; a baj csak az, hogy nem nagyon látható, hogyan alakul majd a "nyertesek" és a "vesztesek" aránya, az egyének és a régiók tekintetében egyaránt.

25 Lásd pl. Andrew Pickering: Constructing quarks. A sociology of particle physics. Edinburg h U. P. 1984.

26 Steven Shapin and Simon Schaffer: Leviathan and the Air-Pump. Hobbes, Boyle, and the Experimental Life. Princeton U.P. 1985.

Mentve: 2023.10.19.

<https://m2.mtmt.hu/frontend/#view/JournalArticle/SmartQuery/128498/>